

<https://doi.org/10.30563/turklad.904443>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 27.03.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 30.10.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2021

Atıf / Citation

Faracov, A. (2021). Peşəyə Görə Dilin Sosial Diferensiaslaşması. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 5. Cilt, 2. Sayı, 366-373.

PEŞƏYƏ GÖRƏ DİLİN SOSIAL DİFERENSİALLAŞMASI

Social differentiation of language by profession

ANAR FARACOV¹

Xülasə

Dilin sosial diferensiaslaşmasının əsas istiqamətlərindən birini müxtəlif peşələrə aid insanların dil xüsusiyyətləri təşkil edir. Hər bir peşənin özünəməxsus leksikası mövcuddur. Onu da qeyd edək ki, dünyada bütün dillərdə peşə leksikasının inkişafı eyni formada özünü göstərmir. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə peşələrə aid leksika daha zəngindir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi dilin peşəyə görə diferensiaslaşmasının əsas əlamətlərini üzə çıxartmaqdır. Dilin peşələrə görə diferensiaslaşmasının əsasında peşə-sənət leksikası durur. Bunun özündə də bir çox mübahisəli məsələlər vardır. Əsas müqayisəli məqam isə onların qarşılaşdırılması və ya eyniləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu qarşılaşdırmada diqqət çəkən məqamları aşağıdakı istiqamətlərdə göstərmək mümkündür: peşə-sənət leksikası və jarqonlar, peşə-sənət leksikası və dialektizmlər, peşə-sənət leksikası və terminlər.

Dilin sosial peşə diferensiaslaşması digər dil diferensiaslaşmalarından bir çox cəhətlərə görə də fərqlənir. Peşə dillərinin intensiv inkişafı, yeni peşələrin yaranması ilə dilin leksik tərkibinin dəyişməsinə əsas fərqləndirici əlamətlər saymaq olar. Dil səviyyələri üzrə isə leksik səviyyədən başqa, sintaktik səviyyədə, həmçinin mətnin komponentlərinin qurulması baxımından da fərqlər müşahidə olunur.

Açar sözlər: Dil, Leksika, Peşə, Mədəniyyət, Termin.

¹ Müəllim, Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, Ümumi dilçilik kafedrası. Bakı/AZERBAYCAN.

El-mek: anarfarajov@bsu.edu.az

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4933-248X>

Abstract

One of the main directions of social differentiation of language is the language peculiarities of people related to the different professions. Any profession has its specific vocabulary. It should be noted that the development of the professional vocabulary in all languages of the world does not manifest itself in the same form. Professional vocabulary in the developed societies is richer.

The main purpose of the research is to identify the basic features of the language differentiation by profession. Professional vocabulary is the basis of the language differentiation by profession. There are quite a lot of contentious issues here. The main moot point is connected with their comparison and identification. The points that are worthy of attention can be shown in the following directions: professional vocabulary and jargons, professional vocabulary and dialect words, professional vocabulary and terms.

The social professional differentiation of language differs from the other language differentiations in many features. The intensive development of professional languages, formation of the new vocabulary due to the emergence of new professions can be considered the main distinctive features. As for the language levels, there are also differences at the syntactic level, from the standpoint of formation of components of text, except the lexical level.

Keywords: Language, vocabulary, profession, culture, term

Giriş

Dilin sosial diferensiallaşmasının mühüm istiqamətlərindən birini müxtəlif peşələrə aid olan insanların dil xüsusiyyətləri təşkil edir. Sosial peşəyə görə dilin diferensiallaşması ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatlarında fərqli münasibətlərin olması bu mövzunun aktuallığını ortaya qoyur. Dilin qeyd olunan istiqamətdə sosial diferensiallaşmaya məruz qalması heç də bütün dünya dillərində eyni formada özünü göstərmir. Bu daha çox inkişaf etmiş dillərdə aydın şəkildə təzahür edir. Elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq metadillərin (fizika, riyaziyyat, kimya və s. dili) terminoloji sisteminin genişlənməsi gələcəkdə dilin sosial peşə diferensiallaşmasını dərinləşdirəcəkdir.

Ümumiyyətlə, peşəyə görə dilin sosial diferensiallaşması heç də dilin bütün səviyyələrində eyni formada olmur. Müxtəlif peşələrin spesifik sözləri - terminləri olduğundan leksik səviyyə üzrə fərqlər xüsusi nəzərə çarpır. Əsas mübahisəli məsələ peşə-sənət leksikasının mövzu dairəsi ilə bağlıdır. Dilçilikdə peşə-sənət leksikasının əhatə dairəsi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar vardır. İ.V. Arnold peşə-sənət leksikasını belə izah edir: "Professional leksika (peşə-sənət leksikası) adı altında terminologiyadan fərqli olaraq, bu və ya digər peşə sahibi olan adamların şifahi nitqindəki leksika nəzərdə tutulur. Bu və ya digər peşəkar fəaliyyətlə bağlı müəyyən anlayış, proses, təzahür mütəxəssislərin nitqində həmin anlayışları ifadə edən yeni sözlərin yaranmasını tələb edir. Bu sözlər terminlərdən onunla fərqlənir ki, onlar obrazlı, emosional, çox vaxt isə çoxmənalı olur" (Arnold, 1959: 262). Dilçinin fikri ilə tam razılaşmaq olmur. Çünki peşə-sənət leksikasını təkcə şifahi nitqlə məhdudlaşdırmaq olmaz. V.S.Yelistratovun peşə-sənət dilinə münasibəti çox maraqlıdır. O, müxtəlif peşə sahiblərinin "dilini" (xüsusən onların nitqində işlədilən leksikanı) müxtəlif elmi və texniki dilləri (bu sahəyə aid terminləri) və hər hansı bir kateqoriyaya aid edilməsi çətinlik törədən qrupların "dil"ini daxil edir (Slovar moskovskoqo arqo, 2020) Alman alimi H.Hirt peşə-sənət leksikasına dayələrin, hüquqşunasların, dəftərxana işçilərinin, ovçuların, şaxtaçıların, tacirlərin, mətbəə işçilərinin, dilənçilərin, əsgərlərin, dənizçilərin və habelə müxtəlif elm sahələrinin - fəlsəfə, riyaziyyat, fizika və s. sahələrin dilini aid edir. Peşə-sənət leksikasına birmənalı münasibətin olmaması, xüsusən tədqiqat obyektinə dağınıq münasibətlərin olması bu mövzunun sistemli araşdırılmasına çətinlik törədir.

Dilin sosial peşə diferensiallaşmasının obyektini haqqında R.O.Şor yazır: "Harada ki, cəmiyyətin strukturunda müxtəlif istehsal məqsədlərinə xidmət edən xüsusiləşmiş sinif və qruplar ayrılır, həmin cəmiyyətin dili uyğun sosial dialektlərə bölünür. Harada ki, təkə əməyin bölünməsi (belə bölünmə isə hər yerdə müşahidə olunur, bəsit mədəniyyəti olan xalqlarda cinslərin diferensiallaşması ilə uyğundur, burada da xüsusi qadın dili təzahür etmişdir) vardır, hər istehsalat sahəsi özünün xüsusi "texniki terminlər" ehtiyatını -istehsalatdakı rolu ilə bağlı olan və başqa istehsalat qruplarının üzvləri üçün anlaşılmaz olan iş alətləri və proseslərinin adlarını yaratmağa məcburdur" (Şor, 1926: 100). Dildə sosial peşə fərqlərinin olmasını L.Blumfild də təsdiqləyir: "Müəyyən peşə sahiblərinin, deyək ki, balıqçıların, süd-yağ zavodu fəhlələrinin, çörək bişirənlərin və s. özlərinin özəl peşə dilləri vardır" (Blumfild, 2014: 56). "Ona görə də insanlar arasında kommunikasiyanı yaradan dil müəyyən bir peşəyə aid sosial qrupun da üzvləri arasında fərqli şəkildə istifadə edilir." (Yalçın ve Şengül, 2007: 765). Göründüyü kimi, dil mənsub olduğu cəmiyyətin elmi-texniki, sosial, siyasi, mədəni səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Cəmiyyətdə yeni peşələr yarandıqca həmin peşələrə məxsus sözlər də yaranmağa başlayır. Nəticədə həmin peşələrə sahib olan insanların dilində, xüsusən dilin leksik qatında özünü göstərən ciddi fərqlər yaranır.

Dilin sosial peşə diferensiallaşması dilin digər sosial diferensiallaşmalarından bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir. Belə fərqlərin bir neçəsinə nəzər salaq:

1. Dilin sosial peşə diferensiallaşması daha intensiv inkişaf edir.
2. Dilin sosial peşə variantlarının və ya "metadilin" daşıyıcıları çox vaxt təkə kompakt deyil, həm də şəhərin ayrı-ayrı rayonlarında və müxtəlif yaşayış məntəqələrində yaşayırlar.
3. Dilin sosial peşə variantının daşıyıcıları bir qayda olaraq, metadildən öz aralarında ünsiyyət prosesində və ədəbiyyatda istifadə edirlər.
4. "Metadillə" yanaşı onlar geniş şəkildə ümumi danışmaq dilindən və ədəbi dildən istifadə edirlər. Beləliklə, onların arasında özünəməxsus diqlossiya mövcuddur.
5. Dilin yeni sosial peşə variantı elm və texnikanın diferensiallaşması ilə əlaqədar meydana çıxır" (Rəcəbli, 2004: 371). Yuxarıdakı 2-ci bənddə qeyd olunan fikir barəsində deyə bilərik ki, dilin sosial peşə variantı dilin leksik səviyyəsində özünü daha aydın göstərir ki, bu da onun məhəlli xarakter almasına imkan vermir. "Peşə-sənət leksikası məhəlli xüsusiyyətlərə malik olmur, yalnız peşə maraqlarını ifadə etməyə istiqamətlənir. Bu leksikanın əsas mənbəyi ümumxalq dilinin leksikasıdır. Buradan aydın olur ki, peşə-sənət leksikasının meydana çıxması bu və ya digər peşə qruplarının maraqları və xarakteri ilə bağlıdır. Həmin sosial qrupun cəmiyyətdə tutduğu mövqe də bu və ya digər peşə ilə bağlı leksikanın formalaşmasında xüsusi rol oynayır" (Əsgərov, 2006: 14).

Dilçilik ədəbiyyatında peşə-sənət leksikasının sərhədləri ilə bağlı çoxlu müqayisəli məqamlar vardır. Bu problemlər dildə olan müəyyən söz qruplarının peşə-sənət leksikası ilə qarışdırılması və ya eyniləşdirilməsi ilə bağlıdır. Həmin söz qrupları ilə peşə-sənət leksikasını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

1. Peşə -sənət leksikası və jarqonlar.
2. Peşə-sənət leksikası və dialektizmlər.
3. Peşə -sənət leksikası və terminlər.

1. Peşə-sənət leksikası və jarqonlar.

Bu söz qrupları arasında bir çox oxşar və fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Öncə, bu söz qruplarının oxşar tərəflərinə nəzər salaq.

Hər iki qrupa aid olan sözlər müəyyən qrupların dilində məhdudlaşır. Lüğət tərkibindəki sözlərin digər qruplara aid insanlar tərəfindən anlaşılmasını ümumi cəhətlərdən biri kimi göstərə bilərik.

Məlumdur ki, jarqonlar müəyyən bir sosial qrupun öz fikirlərini digər insanlardan gizlətmək üçün yaratdığı süni sözlər sistemidir. Bu sözlər sisteminə arqolar da aid edilir. Jarqonları peşə-sənət leksikası fərqləndirən bir neçə xüsusiyyət vardır. Peşə-sənət leksikası əhalinin və ya hər hansı bir sosial qrupun zəruri praktik fəaliyyətini təmin etmək üçün məcburi şəkildə yaranan sözlərdir. Jarqonlar isə sadəcə olaraq bir dil oyunu kimi fikri başqalarından gizlətmək üçün istifadə olunur. "Xüsusi peşə leksik sistemindən fərqli olaraq, jarqonlar təkcə istehsal maraqları ilə deyil, eləcə də ümumi maraqlar əsasında bir-birilə bağlı olan insanların sosial qrupları (məsələn, orduda xidmət, idman məşğələsi, təhsil və s.) içərisində meydana çıxır. Buna görə də peşə-leksik sistemindəki xüsusiyyətlərə burada rast gəlmək çətindir. Jarqon leksikası istehsal tələbindən asılı deyildir. Bu leksika, adətən, ümumxalq dilində adı olan əşya və hadisələrin təkrar adlanması kimi ortaya çıxır" (Koduxov, 1974: 176). B.A.Serebrennikov peşə-sənət leksikası ilə jarqonları müqayisə edərkən peşə-sənət leksikasına aid sözlərin heç də hamısının təbii dildə yox, həm də texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq süni şəkildə yaradılan terminologiyadan istifadə olunması qənaətindədir: "Hər bir peşənin özünəməxsus xüsusi lüğəti vardır. Təbii yolla yaradılmış peşə leksikası həmin peşəkarlar tərəfindən süni yaradılmış elmi və texniki terminlərlə birləşir. Peşə leksikası, əsasən, əməli üslublarda işlənir və öz mənasının dəqiqliyi ilə fərqlənir" (Serebrennikov, 1970: 481). O həmçinin qeyd edir ki, "peşə-sənət leksikasında istifadə olunan bir çox obrazlı-ideomatik ifadələr peşə-sənət leksikasına deyil, peşə jarqonlarına aiddir" (Serebrennikov, 1970: 481). Peşə-sənət leksikası fərqli olaraq jarqonlarda həm də ekspressivlik xüsusiyyəti olduğunu qeyd edə bilərik.

Problemlə məsələlərdən biri də peşə-sənət leksikasının daxilində olan jarqonların peşə-sənət terminologiyası ilə qarışdırılmasıdır. Bu barədə Ə.Əliyev daha diqqətli olmağı qeyd edir. Onun fikrincə, "jarqonların peşə-sənət funksiyası onların xalq dilinin lüğət tərkibinin ayrılmaz bölməsi sayılan peşə-leksik sisteminin digər üsulları ilə, xüsusilə peşə terminologiyası ilə qarışdırılmamalıdır" (Əliyev, 1998: 23). Fikrimizcə, peşə-sənət leksikasının jarqonlardan əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu sözlər spesifik sahələrlə bağlıdır, onlarda obrazlılıq olmur, təbii zərurət nəticəsində yaranır və jarqonlardan fərqli olaraq ümumişlək sözlərin təkrarı kimi işlənmir.

2. Peşə-sənət leksikası və dialektizmlər.

Peşə-sənət leksikası ilə dialektizmlər arasında bir çox oxşar və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Dialektizm anlayışı ilə bağlı dünya dilçiliyindən fərqli olaraq Azərbaycan dilçiliyində münasibət tam əksinədir. Dilçiliyimizdə dialektizm deyəndə dilin məhəlli (coğrafi) variantları nəzərdə tutulur. H.Həsənovun fikrincə, "müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözlərinə dialekt sözləri deyilir" (Həsənov, 2005, s. 209). S.Cəfərov qeyd edir ki, "müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə, ədəbi dilə məxsus sözlərdən başqa, bu dilin bütün şivələrinə məxsus olan sözlər də daxildir. Müasir dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş şivələrə məxsus belə sözlər dialekt leksikası adlanır" (Cəfərov, 2007: 70). Göründüyü kimi, dilçiliyimizdə dialekt sözü çox məhdudlaşdırılır. Dünya dilçiliyində dialektizmlər daha geniş dairəni əhatə edən dil variantlarını, daha doğrusu, dilin diferensial əlamətlərini özündə birləşdirir. Dialektizmlər əsasən iki qrupa ayrılır: məhəlli dialektizmlər və sosial dialektizmlər. Azərbaycan dilçiliyində H.Əsgərov bu problemi haqlı olaraq belə qeyd edir: "Biz "məhəlli dialektizm" terminini "sosial dialektizm" termininin ifadə etdiyi anlayışa korrelyativ mənada işlədirik. Bunun müəyyən səbəbi vardır. Azərbaycan dilçiliyində dialektizm termini yalnız məhəlli dialektizmləri bildirməyə xidmət edir. Biz dilin sosial diferensiasiyasının nəticəsi olaraq meydana çıxan sosial dialektizmləri dilin məhəlli

diferensiasıyasının nəticəsi olan məhəlli dialektizmlərdən fərqləndirdiyimiz üçün "məhəlli dialektizm" terminini işlətməyə üstünlük veririk" (Əsgərov, 2006: 60).

Peşə-sənət leksikasını məhəlli dialektizmlərlə birləşdirən bir çox cəhətlər vardır. Birincisi, bu sözlər qrupu müəyyən məhdud dairədə işlənir. İkincisi, hər iki söz qrupu müəyyən tarixi kateqoriyaya malikdir. Daha bir ümumiləşdirici cəhət hər iki söz qrupuna aid olan sözlərin müəyyən müddət keçdikdən sonra ədəbi dilin ümumişlək sözləri sırasına daxil olmasıdır.

Məhəlli dialektizmlərlə peşə-sənət leksikasını fərqləndirən bir sıra cəhətlər də vardır. Bu fikrə H.Əsgərovun tədqiqatında daha konkret münasibət göstərilir. Onun fikrincə, bu fərqlər aşağıdakılardır:

"1. Peşə-sənət leksikası və məhəlli dialektizmlər mənşə baxımından fərqli kateqoriyalara aid edilə bilər" (Əsgərov, 2006: 73). Məlumdur ki, məhəlli dialektlər insanların ayrı-ayrı yerlərdə yaşaması nəticəsində təcridləşmədən formalaşır. B.A.Serebrennikov qeyd edir ki, "ünsiyyəti çətinləşdirən amillər içərisində fiziki-coğrafi amillər (dağ silsilələrinin, meşə, su və səhraların mövcudluğu) xüsusi rol oynayır" (Серебренников, 1970: 453). Peşə-sənət leksikasında bunun tam əksini müşahidə edirik. Burada ayrı-ayrı sənət-peşə sahələrindən olan insanlar müxtəlif yerlərdə yaşasalar da, demək olar ki, eyni sözlərdən istifadə edirlər. Düzdür, müxtəlif peşə-sənət sahələrinə aid sözlərdə də dialekt fərqləri olur, lakin bu o qədər də geniş yayılmamışdır.

"2. Peşə-sənət leksikasından fərqli olaraq, məhəlli dialektizmlər tarixi baxımdan dəyişkən kateqoriyadır" (Əsgərov, 2006: 78). Peşə-sənət leksikasına aid olan sözlər çox az dəyişikliyə uğrayır. Müxtəlif peşələrə aid olan sözlər nəsil-dən-nəslə ötürüldüyünə görə, demək olar ki, həmin sözlər öz aktivliyini qoruyur. Amma dialektlərə aid olan sözlər tarixi baxımdan dəyişikliyə uğrayır. Bəzən eyni söz müxtəlif dövrlərdə fərqli mənələrdə, bəzən isə müəyyən mənə müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Bildiyimiz kimi, qədim türk dilinin müxtəlif dialektləri müasir türk dilləri olmuşdur. Bunu nəzərə alıb belə bir nümunəyə nəzər yetirək: "qədim türk dilində "alçak" sözü "sadə", "təvazökar", "mülayim" mənələrində işlənir" (Drevnetyurkskiy slovar, 1969: 34). Müasir Azərbaycan dilində bu söz tam başqa mənə kəsb edir. Bu tipli bir neçə söz yazılı abidələrimizin dilində də istifadə olunub, məs: ağ - qalxmaq, ağıl- mal-qara saxlanan yer, ay - demək, söyləmək və s.

"3. Peşə-sənət leksikasından fərqli olaraq, məhəlli dialektizmlər tematik baxımdan daha geniş söz qruplarını əhatə edir" (Əsgərov, 2006: 81). Peşələrin sayı kifayət qədər çoxdur və hər peşənin də özünəməxsus leksikası mövcuddur, buna görə də hər bir peşənin leksik sərhədini müəyyən etmək elə də çətin deyildir. Məhəlli dialektizmlər isə bundan fərqli olaraq müxtəlif mövzuları özündə birləşdirərək, hətta bir neçə peşəni də əhatə edə bilər. A.Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir ki, "müəyyən ərazidə və ərazilərdə yaşayan kütlə üçün xarakterik məfhumu bildirən sözlər leksik-semantik dialektizmlərdir. Bu cür dialektizmlərə müəyyən ərazi ilə bağlı geyim adları, hadisə, əşya və s. adlarını göstərmək olar. Məsələn, dələmə sözünə fikir verək. Bu dialektizm Tovuz, Qazax, Borçalı, Zəngilan ərazisində pendir hazırlamaq üçün südün maya tutmuş formasına deyilir (Qurbanov, 1985: 232-233).

"4. Məhəlli dialektizmlərdən fərqli olaraq peşə-sənət leksikasında coğrafi məhdudiyət mövcud deyildir" (Əsgərov, 2006: 82). Peşə-sənət leksikası ayrı-ayrı ərazilərdə eyni peşə ilə məşğul olan insanların dilində eyni cür təzahür edir. Bu barədə S.Cəfərov yazır: "Hər hansı sənət və ya peşə adamlarının (dülgər, bənnə, dəllək, dərzilə, dəmirçi, çəkməçi, saatsaz və başqlarının işlədikləri materialı, iş prosesini, alətləri və məhsulu ifadə edən) nisbətən məhdud, olduqca sabit, özünəməxsus peşə-sənət leksikası olur (Cəfərov, 2007: 72). Lakin məhəlli dialektizmlərdə müəyyən mənə ayrı-ayrı məhəlli dialektlərdə müxtəlif sözlərlə ifadə oluna bilər.

"5. Məhəlli dialektizmlər özlərinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə də peşə-sənət leksikasından əsaslı şəkildə fərqlənirlər" (Əsgərov, 2006: 86). Məlumdur ki, dialekt sözlər təkcə ad bildirmir, bütün nitq hissələrini əhatə edir, lakin peşə-sənət leksikası ad bildirdiyi üçün,

əsasən, isimlərdən təşkil olunur. Məhəlli dialektizmlər, hətta cümlələrin qurulması prosesində, sözlərin qrammatik əlaqələnməsində ədəbi dildəki kimi iştirak edə bilər, amma peşə-sənət leksikası təkcə isimlərdən ibarət olduğundan onların qrammatik vasitələrdən istifadə imkanları da məhdudlaşır.

Beləliklə, peşə-sənət leksikasının dialektizmlərdən fərqlərinə nəzər yetirdikdə aydın oldu ki, bu söz qrupları forma baxımından bir-birinə nə qədər yaxınlaşsa da, qrammatik məzmun və kateqoriyal cəhətləri bir-birindən çox fərqlənir. Bunun da nəticəsində onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi elə də çətinlik yaratmır.

3. Peşə-sənət leksikası və terminlər.

Bu iki söz qrupunun əhatə dairəsi dilçilər üçün ən çox mübahisə doğuran problemlərdəndir. Peşə-sənət leksikası ilə terminləri həm birləşdirən, həm də fərqləndirən cəhətlər vardır. Öncə, bəzi ümumi cəhətlərə nəzər yetirək:

1. Hər iki qrupa aid olan sözlər ad bildirir və əksəriyyəti isimlərdən təşkil olunur.
2. Hər iki söz qrupu müəyyən peşələrlə bağlı olan insanların dilində işlənir və bu da onların istifadə dairəsini məhdudlaşdırır.
3. Hər iki söz qrupu dilin leksik səviyyəsində təzahür edir.
4. Hər iki qrupa aid olan sözlər bir peşəyə aid insanların dilində işləndiyi üçün, digər peşələr aid insanlar bu sözlərin mənasını anlamır.

Peşə-sənət leksikası ilə terminləri aşağıdakı cəhətlər fərqləndirir:

1. Terminlər peşə-sənət leksikasına nisbətən daha dinamikdir və elmin, texnikanın inkişafı nəticəsində yeni terminlər yaranır.
2. Terminlər, əsasən, elmi üslubun tərkibində işlənə bilər, lakin peşə-sənət leksikası daha çox digər üslubların tərkibində özünə mövqe tutur.
3. Peşə-sənət leksikası, əsasən, milli mənşəli olur, terminlərin əksəriyyəti isə alınma mənşəli olur.
4. Peşə-sənət leksikasına müxtəlif dialektlərdə rast gəlinə bilər, terminlər ancaq ədəbi dildə mövcud olur.
5. Peşə-sənət leksikasında tarixizm və arxaizmlərə çox rast gəlinə bilər, terminlərdə buna rast gəlinmir.
6. Terminlər müəyyən standart normalara əsasən yaradılır, amma peşə-sənət leksikasında xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri özünü göstərir.
7. Terminlərdə sinonimlik, obrazlılıq, ekspressivlik müşahidə olunmur və s.

Beləliklə, aydın olur ki, peşə-sənət leksikası ilə terminlər linqvistik məzmun və forma baxımından fərqlənsə də, peşə-sənət leksikasını terminlərdən ayırmaq da düzgün deyildir.

Dilçiliyimizdə peşə-sənət leksikası deyəndə bir az dar mənada, yəni maddi mədəniyyət çərçivəsində yanaşırlar, bu isə doğru nəticələrin alınmasında çətinlik yaradır. Fikrimizcə, peşə-sənət leksikası təkcə maddi mədəniyyətlə bağlı peşələri yox, həm də qeyri-maddi peşələri əhatə etməlidir.

Dilin sosial peşə diferensiallaşması həm maddi mədəniyyətlə, həm də qeyri-maddi mədəniyyətlə bağlı peşələri əhatə edir. Bu cəhətdən qeyd olunan istiqamət üzrə diferensiallaşmanı peşələr üzrə iki qrupa ayıra bilərik:

4.1. Dilin sosial peşə diferensiallaşmasının maddi mədəniyyət peşələrində təzahürü.

Maddi mədəniyyətə aid olan peşələr hər bir xalqın milli dünyagörüşü ilə bağlıdır və tarixi baxımdan daha qədim olur. Bu cəhətdən Azərbaycan xalqının da maddi mədəniyyətinə aid kifayət qədər peşələr mövcuddur və bəzi peşələr tarixi prosesin nəticəsi olaraq unudulmuş, bir çoxu isə yaşayaraq inkişaf etmişdir. Bu peşələr, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir: dəmirçilik, misgərlik, dulmuşluq, zərgərlik, daşışləmə, ağacısləmə, toxuculuq və s. Qeyd olunan peşələr üzrə aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik. **Dəmirçiliyə aid:** *dəmir, badaq, qarmaq, qaşov, qın, qolçaq, xəncər, dəhrə, kəsərti, tiyə, qayçı, qurşaq, mürğənə, navalça, tənəkə, maşa, kəlbətin, kürə, iskənə, təqulaq* və s.; **misgərliyə aid:** *çarx, dəzgah, zindan, mis, paxır* və s.; **duluşçuluğa aid:** *səhəng, bardaq, qurqur, sürəhi, fincan, piyalə, plovsüzən* və s.; **zərgərliyə aid:** *zərgər, şəbəkəçi, minasazlıq, zümrud, tunc, dingə, cıqqa, tac, pilək, pərək, medalyon* və s.; **daşışləməyə aid:** *daşyonan, daşdələ, daşçı, daşçılıq, həkkəlik, bənnə, oymaçı, qələmkar, büstçü, mərmər, ağlay* və s.; **ağacısləməyə aid:** *qundaqsaz, baltaçı, taxtaçəkən, çəlləkçi, bıçqıçı, aynasaz, sandıqsazlıq, beşiklik, rizakar* və s.; **toxuculuğa aid:** *ipəkçilik, mahudçu, mançılıqçı, çit, bəzzaz, parçaçı* və s. Göründüyü kimi, peşə-sənət leksikası kifayət qədər zəngindir. Bu sözlərin linqvistik təhlili göstərir ki, mənşə cəhətdən sözlərin bir qismi milli mənşəlidir, quruluşca daha çox düzəltmə və mürəkkəbdir. Peşə-sənət leksikasını, fikrimizcə, tarixi yaranma baxımından da ayırmaq lazımdır. Yuxarıda qeyd olunan peşələr xalqın keçmişindən gələn peşələrdir. Müasir dövrimizdə də yeni peşələr yaranmaqda davam edir. Belə peşələrə müasir texnologiya cihazlarının hazırlanması və düzəldilməsi ilə məşğul olan peşələri xüsusi qeyd etmək olar. Məsələn: telefon ustaları, proqramçılar, kompüter mühəndisləri və s. Bu peşələrə aid kifayət qədər sözlər vardır. Lakin bu peşələrə aid leksikanın tarixi qədim olan peşə leksikalarından fərqi odur ki, bunlara məxsus sözlərin əksəriyyəti alınma mənşəlidir.

Maddi mədəniyyətə aid peşələrin leksikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri də sözlərin unudulması ilə bağlıdır. Demək olar ki, bir çox peşələrin sözləri ya az işlənir, ya da heç işlədilmir. Bunun da səbəbi cəmiyyətdə həmin peşəyə tələbatın azlığı ilə bağlıdır.

4.2. Dilin sosial peşə diferensiallaşmasının qeyri-maddi mədəniyyət peşələrində təzahürü. Maddi mədəniyyət peşələrindən fərqli olaraq qeyri-maddi mədəniyyət peşələrinin tarixi nisbətən müasirdir. Bu peşələr həm də öz leksikasını təzələməyə meyillidir. Qeyri-maddi mədəniyyətlə bağlı peşələrin sayı hər zaman artır, çünki elm və texnika ilə bağlıdır. Elmin və texnologiyanın sürətli inkişafı yeni peşələrin yaranmasına gətirir.

Qeyri-maddi mədəniyyət peşələrinə aşağıdakıları aid edə bilərik: müəllimlik, həkimlik, musiqiçi, menecerlik, siyasətçi, psixoloq, turizmçilik, mühəndislik (sahələri çoxdur) və s. Bu peşələrin leksikasına aid bir neçə nümunəyə nəzər yetirək: **Müəllimliyə aid:** *dərs, tədris, sinif, şagird, bilik, kompentesiya, kurikulum, innovasiya, məzmun xətti, kollokvium* və s.; **Həkimliyə aid:** *nüsxə, xroniki, pasient, dərman, kardiografiya* və s.; **Musiqiyə aid:** *not, səs, ton, muğam, estrada* və s. Göründüyü kimi, bu peşələrin hər biri innovasiyaya açıqdır və daim yeni sözləri tərkibinə daxil edir. Qeyri-maddi mədəniyyətlə bağlı olan peşələrdə terminlərə çox üstünlük verilir və elmi, publisistik, elmi-publisistik üslublardan bu peşələrin insanları çox istifadə edirlər.

Nəticə

Sosial peşə diferensiallaşması həm dilin sintaktik səviyyəsində, həm də mətn səviyyəsində təzahür edir. Müxtəlif peşələrə, xüsusən qeyri-maddi mədəniyyətli peşələrə aid insanların nitqinə nəzər saldıqda bunu daha aydın şəkildə müşahidə etmək olur. Aparığımız müxtəlif sosiolingvistik sorğuların nəticəsi də bunu sübut edir. Peşələrin sayı kifayət qədər çox olduğundan onlara aid nümunələri vermək imkan xaricindədir. Lakin həmin sorğuların yekunu kimi aşağıdakı ümumiləşdirilmiş nəticələri göstərə bilərik:

1. Müxtəlif peşələrə aid insanlar nitqində öz peşəsinə uyğun sözlərdən çox istifadə edirlər.

2. Qeyri-maddi mədəniyyət peşələrinə aid insanlar ədəbi dilə xüsusi önəm verirlər. Maddi-mədəniyyət peşələrinə aid insanların nitqində isə dialektizmlər də iştirak edə bilər.

3. Peşə terminologiyası, elmi və publisistik üslub qeyri-maddi mədəniyyət peşələrinə aid insanların nitqində fəal rol oynayır.

Beləliklə, dilin sosial peşə diferensiaslaşması dilin bütün səviyyələrində öz izlərini qoysa da, leksik və sintaktik səviyyədə daha aydın şəkildə təzahür edir. Peşələrin sayca çoxluğu, rəngarəngliyi həm də dildə üslubi imkanların potensialını ortaya çıxartmağa kömək edir. Mövzunun əhatə dairəsinin genişliyi daha dərin tədqiqatlar tələb edir. Fikrimizcə, hər peşənin dilində linqvistik xüsusiyyətlər vardır və onları aşkara çıxartmaq üçün peşələrin sosial, milli, beynəlmiləl xarakterik xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

Arnold, İ.V. (1959). *Leksikologiya Sovremennoqo Anqliyskoqo Yazıka*. Moskva: İzdatelstvo literaturı na inostrannıx yazıkax.

Blumfild, L. (2014). *Dil*. Bakı: Prestij.

Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb.

Drevnetyurkskiy slovar (1969). Leningrad: Nauka.

Eliştratorov, V.S. (2000). Slovar moskovskoqo arqo (Elektronniy resurs).

Əliyev, Ə. (1998). *Azərbaycan Dilində Jarqonlar*. Bakı: Hərbi Nəşriyyat.

Əsgərov, H. (2006). *Azərbaycan Dilində Maddi Mədəniyyət Leksikası*. Bakı: Nurlan.

Həsənov, H. (2005). *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası*. Bakı: Bakı Universiteti.

Koduxov, V.İ. (1974). *Obşeyə Yazıkoznaniye*. Moskva: Vışşaya Şkola.

Qurbanov, A. (1985). *Müasir Azərbaycan Ədəbi Dili*. Bakı: Maarif.

Rəcəbli, Ə. (2004). *Sosiolinqvistika*. Bakı: Nurlan.

Serebrennikov, B. (1970). *Obşeyə Yazıkoznaniye*. Formı Suşestvovaniya, Razvitie i Funksii Yazıka. Moskva: Nauka.

Şor, R. (1926). *Yazık i Obşestvo*. Moskva: Rabotnik Prosveşeniya.

Yalçın, S. K. ve Şengül, M. (2007). Dilin İletişim Süreci İçerisindeki Rolü ve İşlevleri. *Turkish Studies*, S. 2/2. 749-769.

İnternet Kaynakları

Belikov, V.İ. Sraivnenie Peterburqa s Moskvoy i Druqie Soobrajeniya po Sotsialnoy Leksikoqrafii. (Elektronniy resurs) / 5 marta 2020. Erişim adresi: <http://www.philology.ru/linguistics2/belikov-04.htm>

URL: <https://www.klex.ru/j61>